

БЕЗҐРУНТЯНСТВО У СВИТОГЛЯДНІЙ ПАРАДИГМІ В. ПЕТРОВА-ДОМОНТОВИЧА, О. МАНДЕЛЬШТАМА ТА Ф. СОЛОГУБА

На прикладі вивчення біографічного досвіду, художніх та публіцистичних текстів трьох письменників-модерністів розглядається та осмислюється феномен внутрішньої еміграції, причинами якої були складні історичні процеси кінця XIX – першої половини XX століття.

Ключові слова: перехідна доба, криза, біографічна свідомість, еміграція, світогляд.

На примере изучения биографического опыта, художественных и публицистических текстов трех писателей-модернистов рассматривается и осмысливается феномен внутренней эмиграции, причинами которой были сложные исторические процессы конца XIX – первой половины XX века.

Ключевые слова: переходная эпоха, кризис, биографическое сознание, эмиграция, мировоззрение.

The phenomenon of the internal emigration and its reasons which were caused by the complex historical processes in the late XIX – early XX century are reviewed and interpreted at the example of a biographical study of experience, fiction and nonfiction texts of the three modernist writers.

Key words: transitional era, biographical consciousness, emigration, worldview.

Не викликає сумнівів визначення XX століття як століття перехідного, сполученого зі зміною циклів. Кризовий характер цього принципово нового культурного утворення з надзвичайною виразністю відбився в художніх, публіцистичних та історіософських текстах письменників-модерністів. Трьох модерністів – Ф. Сологуба, В. Петрова-Домонтовича та О. Мандельштама – об'єднує епоха, переломний час сум'яття і історичних катастроф. Як і Ф. Сологуб, О. Мандельштам і В. Петров-Домонтович мали повне право назвати себе синами «хворого століття», оскільки належали до одного культурного покоління.

Розглядати в одній площині ці різноманітні на перший погляд фігури нам дозволяє ще й та обставина, що, на наш погляд, усіх трьох відрізняло бажання усвідомити себе в потоці історії, тонке її сприйняття, вміння вслухатися в «шум часу» (О. Мандельштам). До того ж у їхній творчості чітко простежується спільність екзистенційних мотивів і помітно виражений філософський зміст. Крім того, ряд моментів вказує на характерне в тій чи іншій мірі для всіх трьох безґрунтянство або перебування в стані внутрішньої еміграції.

Особливо виразно кризовий характер епохи помітний у творчості одного з видатних російських поетів і прозаїків початку XX століття Федора Сологуба, представника раннього символізму. Роздуми про трагізм людського буття, гостре відчуття розірваності «тутешнього» світу і безнадії, релігійні шукання, естетична самоі-

золяція від неприйнятної дійсності – основа всієї творчості Сологуба, яку небезпідставно зараховують до декадентської моделі. Один з його улюблених героїв, альтер еґо письменника, Василь Логін з роману «Важкі сни» з тугою і безвихіддю говорить про кризу міжчасся, яку гостро переживає. Він розчарований, позбавлений сил і внутрішньо надірваний, як і багато героїв письменника: «Мы в пустоту тратили пыл сердца... сеяли жизнь в бездну, и жатва наша – отчаяние. Мы живём не так, как надо, мы растеряли старые рецепты жизни и не нашли новых» [14, с. 33].

У статті «Не постыдно ли быть декадентом?» Сологуб писав: «Возникая из великой тоски, начинаясь на краю трагических бездн, символизм, на первых своих ступенях, не может не сопровождаться великим страданием, великой болезнью духа» [9, с. 7].

Прагнення оперувати широкими категоріями дослідники відзначають і щодо О. Мандельштама. Так, думка Мандельштама, за визначенням С. Аверінцева, звикла працювати з великими часовими брилами і немов уражена високою недугою далекого зору. І така думка, безумовно, була багато в чому співзвучна з думкою В. Петрова-Домонтовича – археолога, письменника, історіософа.

В. Петров-Домонтович так описує сучасну йому культурну ситуацію: «Наприкінці 19-го сторіччя у свідомості сучасників з особливою гостротою спалахнуло почуття наближення кризи, постала певність, що

людство стоїть на порозі нової доби, що один вік кінчається, а натомість починається інший» [12, с. 141]. Констатуючи закінчення доби, він характеризує мистецтво наступним чином: «У мистецтві початку 20-го сторіччя меоністичне визначення світу як не-сущого було філософською абстракцією, відгомонам платонічного вчення про матерію. Передчуттям кризи, але ще не кризою. Для митців повоєнного покоління ці філософські абстракції стали реальностями. Так витворюється мистецтво, що спирається на ствердження суб'єктивістичних химер хаотичного, неусталеного і розірваного Я» [11, с. 137]. Таким чином, очевидно, що В. Петров-Домонтович стверджує єдину природу кризи, «хвороби духу», передчуттям якої було позначено творчість символістів і яку повною мірою відчули на собі молодші представники цього культурного покоління.

«Історіософічні етюди» В. Петрова багато в чому співзвучні з історіософськими статтями та есе О. Мандельштама («Гуманізм і сучасність», «Пшеница человеческая», «Девятнадцатый век»). Обидва оперують ключовим для їхньої філософії історії поняттям епоха, обидва гранично сконцентровані на дослідженні механізму зміни епох. Концепції обох побудовані на ідеях дискретності історичного буття, відмови від прогресу, пришвидшенні темпу історичного процесу і запереченні творчої самодостатності часу. Проілюструємо цю думку деякими цитатами з творів публіцистичного характеру обох письменників.

«Для нас слово еволюція вже втратило свій смак. Ми говоримо не про прогрес, а про катастрофи або кризи. Ми цінимо розмежування, а не компроміс; заперечення, а не погодження» [13, с. 142], – пише В. Петров-Домонтович в «Історіософічних етюдах», і цим міркуванням можна знайти відповідність у текстах Мандельштама: «Правда, может быть, преувеличение считать каждый год нынешней истории за век, но нечто вроде геометрической прогрессии, правильного и закономерного ускорения, замечается в бурной реализации накопленных и растущих потенций исторической силы, энергии» [6, с. 173]. І далі про час: «Благодаря изменению количества содержания событий, приходящихся на известный промежуток времени, заколебалось понятие единицы времени...» [там само].

Деякі типологічні відповідності, продиктовані кризовим характером епохи, помітні і в художніх текстах письменників. Так, нами раніше була досліджена демонічна образність і мотив метаморфози особистості під впливом демонічних сил в оповіданні Ф. Сологуба «Жало смерті» і белетризованій біографії «Франсуа Війон» В. Домонтовича. А також зроблено порівняльне дослідження цієї біографії з образом Франсуа Війона у творчості О. Мандельштама, актуалізовано питання вивчення співвідношення «фізіологічно-геніального середньовіччя» (О. Мандельштам) з сучасним обом авторам часом.

«Модерне мистецтво, попри всю його формальну умовність, є єдино реальним в цих знищених містах сучасної Європи, в будинках, що не мають дахів, в світі, що став суцільним гетто, серед людей, які живуть, сповнені тривоги, непевності й страху» [3, с. 214]. Про цей страх, відчай, безвір'я і розгубленість неодноразово

йдеться в багатьох художніх текстах В. Петрова-Домонтовича. Подібні екзистенційні мотиви – постійна печаль і тривога, іноді навіть приреченість, спроба крізь час заглянути у вічність – характерні риси творчості Ф. Сологуба і О. Мандельштама. Останній у відповіді на анкету «Радянський письменник і Жовтень» не приховує своєї гіркоти: «Октябрьская революция не могла не повлиять на мою работу, так как отняла у меня мою «биографию», ощущение личной значимости» [7, с. 310]. Збіг думок обох письменників разючий, якщо порівняти цей вислів зі словами В. Петрова: «Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини. Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів... Функція людини за однієї доби одна, за іншої – інша. У зміні діб утрачає вагу сталість особи. Жоден з нас не має власної біографії... Заповнюючи анкету, ми усвідомлюємо це з дотикальною ясністю. Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлено на прикладі власної долі» [12, с. 142].

У першому розділі романізованої біографії «Франсуа Війон» В. Домонтовича викладено історіософські роздуми автора про механізм зміни епох. Описуючи закінчення Середньовіччя, В. Домонтович зазначає: «15 століття було початком нової епохи. 20-е її кінцем». Письменник проводить виразну паралель зі сучасним йому часом: «15 століття, як і наш теперішній час, стояло на зламі двох епох. Бурхлива і непевна доба. Людство задихалось од бігу. Те, чим воно жило досі, загубило свою вартість: нове, що народжувалося, ще не виявило себе. Усе було невлаштоване. Люди жили на уламках старого, в руїнах століть, в хаосі повторюваних катастроф. Кризи стали ознакою часу. <...> Що було робити поетові, який, подібно до нас, опинився, несподівано для себе, на роздоріжжі двох епох?» [4, с. 70].

У своїх «Зустрічах з Заходом» Ю. Шерех окреслює проблему безгрунтності, називаючи її найхарактернішою проблемою ХХ сторіччя, яка зумовлена історичними процесами. Звичайно, критик не обмежує розповсюдженість проблеми українським контекстом і веде мову про еміграцію корейців, чехів, «східних німців», табори для переміщених осіб, відомі під словом «діпі». Торкається Ю. Шерех і питання внутрішньої еміграції, коли мільйони втікають усередину себе [15, с. 390].

Опинившись у колі молодих письменників довоєнного часу, В. Петров був безпосереднім учасником подій, які пізніше описав у «Болотній Лукрозі» – своїх спогадах про неокласиків, до числа яких зараховував і себе. В історичній ситуації, яка склалася на той час і яка очевидно вибивала ґрунт з-під ніг, перед обдарованими людьми, інтелігентами було кілька шляхів, можливостей, які бачилися Петрову чітко: «шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю <...> ще одна можливість, особистого бунту, розриву з оточенням, подорож на Таїті. ... відмовитися від певності, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись... Переступити через межу, опинитись в безмежному <...> третя можливість, коли людина повстає проти себе всередині самої себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність

назовні, щоб ствердити єдину й виключну абсолютну дійсність свого ізольованого «я». Шлях в хворобу, нервового потрясіння, абсолютної свободи суб'єктивного [1, с. 284]. У своїх спогадах В. Петров-Домонтович зазначає: «І хоч як по-різному поводитися люди, але всі однаково проходили через розпач, нудьгу, свідомість безвихідності, почуття одчаю, якому немає слів. Всі проходили через смерть, що повторюючись щодня, розтягалась на тижні, місяці, роки» [2, с. 65–66].

Під час активного проведення «більшовицької політики, скерованої на ліквідацію української культури й фізичне знищення української інтелігенції» [2, с. 72] багато хто вдавався до внутрішньої еміграції – єдино можливого способу залишитися вільним у ситуації тотального полону: «Усі вони, представники української інтелігенції, кінчали однаково: раптовим зривом, падінням в безодню, вибухом катастрофи, оберненої в одчай, безнадійність, голод, вислання, смерть» [10, с. 32].

За визначенням Р. Корогодського, щодо В. Петрова-Домонтовича можна говорити не тільки про внутрішню, а й про приховану біографію, яка сполучена в якості окремого фрагмента з духовно-культурної біографією цілої генерації української інтелігенції. Тій її частини, яку більшовики взяли в полон. Одним із найскладніших називає випадок В. Петрова Р. Корогодський, кажучи про те, що у кожного полоненого «українського відродження» була своя доля, «але спільним для них був п о л о н, п р и м у с як вихідна позиція творчості» [5, с. 45].

Необхідно відзначити, що загальновідомі біографії Ф. Сологуба і О. Мандельштама гранично конкретно демонструють, як владно і безцеремонно час втручався в їхні життя.

Ф. Сологуб, автор антирадянських байок, до кінця життя ненавидів більшовиків, противник еміграції, в певний момент не витримав тиску обставин, «нестерпної сучасності», за його власним визначенням, і подав прохання про дозвіл покинути країну. Після невдачі з еміграцією письменник пішов у очевидну внутрішню опозицію до режиму, в якій і залишався до кінця свого життя. Доречно буде згадати соліпсизм Ф. Сологуба, який він звів у ранг творчого принципу, а також його самотність, загадковість, що призвела до іменування його «північним сфінксом». В якості внутрішньої опозиції режиму (особливо після того, як питання з еміграцією відпало) була відмова від нової орфографії і нового стилю літочислення у творчості і особистому листуванні. Внутрішнім емігрантом прожив своє недовге життя, що закінчилося в загальній могилі табору у Владивостоці, і О. Мандельштам, за його власним визначенням, позбавлений більшовиками біографії.

Біографічний досвід, феномен безґрунтяства, внутрішньої еміграції, характерний для всіх трьох письменників, екзистенційна спрямованість їхньої творчості, інтерес до проблем реалізації творчої особистості в культурі в рубіжні моменти історії може служити одним із джерел реконструкції конкретного і цілісного образу переломної культурної епохи історичного «роздоріжжя» і зміни світоглядних орієнтирів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Домонтович В. Болотяна лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики ; [упор. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – С. 271–285. – (Серія «Українські мемуари»).
2. Домонтович В. Неокласики / В. Домонтович // Київські неокласики ; [упор. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – С. 65–72. – (Серія «Українські мемуари»).
3. Домонтович В. Передвеликодніс / В. Домонтович // Домонтович В. Проза. Три томи / [редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова]. – Нью-Йорк : Сучасність, 1989. – Т. 3 : Розмови Екгартові з Карлом Гоцці та інші оповідання. – С. 211–215.
4. Домонтович В. Франсуа Війон / В. Домонтович // Домонтович В. Проза. Три томи / [редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова]. – Нью-Йорк : Сучасність, 1989. – Т. 3 : Розмови Екгартові з Карлом Гоцці та інші оповідання. – С. 64–123.
5. Корогодський Р. На межі... Ще один полонений доби Українського відродження : [післямова] / Роман Корогодський // Домонтович В. Без ґрунту. К. : Гелікон, 2000. – С. 453–507.
6. Мандельштам О. О природе слова / Осип Мандельштам // Мандельштам О. Сочинения. В 2-х т. – Т. 2. Проза. – М. : Худож. лит., 1990. – С. 172–187.
7. Мандельштам О. Поэт о себе / Осип Мандельштам // Мандельштам О. Сочинения. В 2-х т. – Т. 2. Проза. – М. : Худож. лит., 1990. – С. 310.
8. Мандельштам О. Франсуа Виллон / Осип Мандельштам // Мандельштам О. Сочинения. В 2-х т. – Т. 2. Проза. – М. : Худож. лит., 1990. – С. 134–141.
9. Павлова М. Между светом и тенью / М. Павлова // Сологуб Ф. Тяжелые сны : [Роман; Рассказы] / Федор Сологуб. – Л. : Худож. лит., 1990. – С. 3–16.
10. Петров В. Діячі української культури (1920-1940) жертви більшовицького терору / В. Петров. – К. : Воскресіння, 1992. – 80 с.
11. Петров В. Засади поетики (Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома) / Віктор Петров // Українське слово : [хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.] : У чотирьох книгах. – Кн. 2. – К. : Аконті, 2001. – С. 129–141.
12. Петров В. Історіософічні етюди / Віктор Петров // Українське слово : [хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.] : У чотирьох книгах. – Кн. 2. – К. : Аконті, 2001. – С. 141–156.
13. Петров В. Проблеми літературознавства за останні 25-ліття (1920-1945) / Віктор Петров // Українське слово : [хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.] : У трьох книгах. – Кн. 1. – К. : Рось, 1994. – С. 14–24.
14. Сологуб Ф. Тяжелые сны : [Роман; Рассказы] / Ф. Сологуб ; [сост., подгот. текста, вступ. ст., комент. М. Павловой]. – Л. : Худож. лит. – 368 с.
15. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Іделології. – У 3 т. – Т. 1. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 390–397.